

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІ
МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ,
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТИ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

Көрнекті ғалым-этнограф, тарих ғылымдарының докторы, профессор
Халел Арғынбаевтың 90-жылдығына арналған
«II АРҒЫНБАЕВ ОҚУЛАРЫ»
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ
25 желтоқсан 2014 ж.

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции
«II АРҒЫНБАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ»,
посвященной 90-летию выдающегося ученого-этнографа,
доктора исторических наук, профессора Халел Арғынбаева
25 декабря 2014 г.

MATERIALS
of the International scientific and practical conference
«II ARGYNBAYEV READINGS», dedicated to the 90'th anniversary of the
prominent ethnographer, doctor of Historical Sciences, professor Khalel Argynbayev
December 25, 2014

Алматы
«Қазақ университеті»
2014

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Тарих, археология және этнология факультетінің
Ғылыми Кеңесі ұсынған*

Редакция алқасының төрағасы

F.M. Мұттанов – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ректоры,
техника ғылымдарының докторы, академик

Редакциялық алқа:

M.M. Бұркітбаев – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің бірінші проректоры,
х.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі;

T.C. Рамазанов – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ғылыми-инновациялық жұмысы
жөніндегі проректоры, ф.-м.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі;

Н. Әлімбай – Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Орталық Музейінің директоры,
т.ғ.к., профессор

Х.М. Әбжанов – ҚР БжФМ ФК-нің Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология Институтының
директоры, т.ғ.д., ҚР ҰҒА корр.-мүшесі.

C.E. Әжігали – ҚР БжФМ ФК-нің Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология Институты, этнология
және антропология бөлімінің менгерушісі, т.ғ.д., профессор.

A.K. Жұмаділ – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарих, археология және этнология
факультетінің деканы, т.ғ.к., доцент

Жауапты редакторы

A.B. Қалыш – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің археология, этнология және музеология
кафедрасының менгерушісі, т.ғ.д., профессор

Құрастыруышылар:

Б. Хинаят, Е.К. Рахимов

Көрнекті ғалым-этнограф, тарих ғылымдарының докторы, профессор Халел Арғынбаевтың
90-жылдығына арналған «II Арғынбаев оқулары» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік
конференция материалдары = Materials of the International scientific and practical conference "II
Argynbayev readings", dedicated to the 90'th anniversary of the prominent ethnographer, doctor of
Historical Sciences, professor Khalel Argynbayev = Материалы международной научно-
практической конференции «II Аргынбаевские чтения», посвященной 90-летию выдающегося
ученого-этнографа, доктора исторических наук, профессора Халел Аргынбаева /құраст.:
Б. Хинаят, Е.К. Рахимов; жауапты ред. А.Б. Қалыш. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 468 б.

ISBN 978-601-04-0786-2

Қазактың аса көрнекті этнографы, тарих ғылымдарының докторы, профессор Халел Арғынбайұлы
Арғынбаевтың 90-жылдығына арналып, ұйымдастырылған «II Арғынбаев оқулары» атты халықаралық ғылыми-
тәжірибелік конференция материалдарының жинағына дәстүрлі және заманауи этнологияның, сондай-ақ
отандық тарихтың өзекті мәселелерін қамтыған баяндамалар мен зерттеулер енген. Жинақ материалдары
этнологтарға, тарихшыларға және барша оқырмандарға арналады.

Материалы международной научно-практической конференции «II Аргынбаевские чтения», посвященной
90-летию выдающегося казахского этнографа, доктора исторических наук, профессора Халела Аргынбаевича
Арғынбаева, включают доклады и сообщения по актуальным проблемам изучения традиционной и современной
этнологии, а также отечественной истории. Материалы сборника предназначены этнологам, историкам и
широкой общественности.

ерсісі мен қарсысы көбінене бірынғай ақ жілтен, кейде қызыл жілтен құрылады да, өрнекті түктегі қызыл, қара, ккк, және басқа түсті жіптерден де теріледі. Мұның бәрін қазактың қарапайым өрнегімен жіңішке лента тәріздендіріп тоқиды.

5. «Тақыр кілем» тоқу көршілес Қызылорда облысында әлдеқайда көбірек дамыған. Тақыр кілемнің боялмаған негізін (ерсісі мен қарсысын) әрқайсысы екі қазықпен бекітіліп бір-біріне қарама-қарсы орнатылған екі сырғауыл кесіндісіне көлденен құрып алған соң үстіне отырып тоқи береді. Түрлі жіптерді кілемнің ерсісіне қолмен орап, әртүрлі өрнектер теріледі. Домалактарға оралған арқауды шөлмекке сол күйінде қолмен өткізеді.

6. Тұкті кілем тери әдісі өз алдына – енсіз кілем немесе кілем-қоржын және тұкті кілем тоқу болып екіге бөлінеді. Мұндағы негізгі айырмашылық тоқу станогында. Қоржын мен қаршын сияқты бұйымдарды қазактың кәдімгі енсіз қарапайым өрнегі тәріздендіріп құрады, ал енді кілемдерді тақыр кілем тоқылатын жазықтық бетіне тәсей құрылған станокта тоқиды. Тоқу және өрнектеу тәсілдерінде еш өзгешеліктер жок, тек енді кілемнің арқауы шөлмексіз өткізіледі. Тұкті кілемнің негізі мен арқауына жұмсалатын жіптерді боялмаған қой жүнінен иреді. Кейде мықты болуы үшін түйе шудасын араластырады. Түгіне жұмсалатын жіптерді мүмкіндігінше түйе жүнінен босандай иіріп, әр түсті бояулармен бояйды да, кішірек домалактарға жеке-жеке орайды» [5, 109-111-бб].

ХХ ғ. 90 жылдарынан кейін шетелдік өндірістік (фабрикалық) кілемдердің көбейіп арзан, әрі қолжетімді болуына байланысты дәстүрлі кілем тоқымашылық өнері кенжелеп, тұралап қалуына әкеп сокты.

Әдебиеттер:

- 1 Карутц Р. Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке. – СПб.: Изд. А.Ф.Девриена, 1911.
- 2 Фелькерзам А. Старинные ковры Средней Азии //Старые годы. 1914. Октябрь-ноябрь. – С.79-84.
- 3 Дудин С.М. Ковровые изделия Средней Азии // СМАЭ. Т.VII. 1928. – С.71-166.
- 4 Шнейдер Е.Р. Казахская орнаментика //Казаки. Антропологические очерки. Издание особого комитета Академии наук по исследованию союзных и автономных республик. – Л.: АН СССР, 1927. – С.135-172.
- 5 Аргынбаев Х., Захарова И.В. 1958 жылы Оңтүстік Қазақстан облысында ұйымдастырылған этнографиялық экспедиция жұмысының корытындысы //Новые материалы по археологии и этнографии. – Алматы: Наука, 1961. – С.92-118.
- 6 Мұқанов М.С. Ковровое производство и его орнаментика //ТИИАЭ АН КазССР. Т. VI. 1959. – С. 91-103; Сонықі. Казахские домашние художественные ремесла. – Алма-Ата: Казахстан, – 1979.
- 7 Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1969.
- 8 Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортак. – Алматы: Қазақстан, 1977.
- 9 Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Т.1. – Алма-Ата: Өнер, 1986.
- 10 Кенжегалиева Қ. Тұкті және тақыр кілем //Жүннен жасалатын бұйымдар. Құраст. Мұқанов К. – Алматы: Қайнар, 1990. – 56-64 бб.
- 11 Джанибеков У.Д. Эхо ... По следам легенд о золотой домбре. –Алма-Ата: Өнер, 1991; Сонықі. Ұақыт керуені. – Алматы: Рауан, 1992.
- 12 Тахсин П. Сыр-Арал аймағындағы тоқымашылық дәстүрі және оны дамыту жолдары. Т.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясының авторефераты. – Алматы, 2001.
- 13 Тоқтабаева Ш. Қазақтардың қолөнерге байланысты әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері //Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет ғұрыптары. 1-том. Біртұастығы және ерекшелігі. – Алматы: Арыс, 2005. – 126-138-бб.
- 14 Қазақ кілемдері мен тоқыма бұйымдары. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі коллекциясынан (ғылыми каталог). Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбай. – Алматы: ICOS, 2012. – 387 б.
- 15 Қазактың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5 томдық. 3-том. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбай. – Алматы: РПК “Слон”, 2012. – 736 б.
- 16 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5 томдық. 5-том. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбай. – Алматы: Азия Арна, 2014.
- 17 Автордың өзі жинаған материалдарынан. Мәлімет беруші: Раушан Әсекенова. Оңтүстік Қазақстан облысы, Сарыагаш ауданы, Қызыласу ауылы. 1964 ж.т.

Т. Болсынбек
ҚР МОМ антропология және этнология Орталығының ғ.к. (Алматы қ.)

ҚАЗАҚТЫҢ АЛАША ТОҚУ ДӘСТҮРІНДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ХАЛЫҚТЫҚ ТЕРМИНДЕР

Қазақ қолөнерінің түрлі салалары ұсталық, зергерлік, ағаш ұқсату, тоқымашылық өнерінің түрлеріне байланысты халық арасында көптеген атаулар мен ұғымдар бар. Солардың бірі тоқымашылық өнері ішінде алаша тоқу дәстүрінде кездесетін халықтық атаулар. Дәстүрлі халықтық атауларды ғылыми айналымға енгізуде этнографтар мен тіл мамандарының енбектері орасан зор. Атап айтқанда, аға буын этнографтар Ә.Х. Марғұлан, Х.Аргынбаев, М.С. Мұқанов, Ә.Жәнібеков, С.Қасиманов және көрнекті тілші ғалымдар Ә.Тәжімұратов, Р.Н. Шойбеков т.б. зерттеу енбектерінің орны ерекше.

Халқымыздың дәстүрлі қолөнерінде үлкен маңызға ие тоқымашылық кілем тоқу Қазақстанның Оңтүстік, Оңтүстік Батыс аймағында жақсы дамыған. Оның бір саласы саналатын алаша тоқу еліміздің барлық өнірлерінде дерлік кеңінен таралған.

Алаша – әр түрлі түске боялған макта, жұн жіптерден қарапайым құрылғы – өрмекпен (станок) тоқылатын өнімнің енін өзара бір-біріне қабыстырып тігу арқылы дайындалатын төсеніштің бір түрі. Алашаның құрделі композициялық құрылымында өрнек желісін үзбей бір-бірімен ұштастыруда ісмерден үлкен шеберлікті, ой ұшқырлығын және шығармашылық ізденісті қажет етеді.

Халық арасында алашага қатысты ою-өрнектің түріне, өнім сапасының жоғары бағалануына қарай «Алтынга бергісіз алаша бар» немесе «Кілемге бергісіз алаша бар, Ханға бергісіз қараша бар» деген паремиологиялық сөз тіркестері қалыптасқан. Бұдан пайымдайтынымыз – дәстүрлі қолөнеріміздің ішінде алаша тоқу өнерінің жақсы дамығандығы. Халық өзінің дәстүрлі түрмисында алашаны үй бұйымдарының бірі ретінде төсеніш және үй қабыргасына ұстай үшін пайдаланған. Үақыт өткен сайын, оны тоқып-тігуді үнемі жетілдіріп, сапасын арттырып отырған. Тағы бір айта кетерлігі, ерте кездері ауқаттылардың қызы жасауының құрамында қалы кілемдермен қатар, тұсқа арналған күміс шытыралы алаша түрлері де болған. Қызы әкесінің мұндай қымбат бұйымдар әзірлету себебі, оның дәүлетінің қаншалықты екендігін де анғартады. Сондай-ақ, көркем тоқылған алашаны көші-қон кездерінде көштің сәнін келтіруде түйеге жасабу ретінде жапқан.

Алаша жолақтары қарапайым құрылған еңсіз өрмектің көмегімен тоқылады. Өрмекті құрар алдында оған қажетті *адарғы*, бақылау жіп, қылыш, мосы, серу агаши, күзу шыбық, күйеу қазық сынды бірнеше құрал-жабдықтар әзірленеді. Аталған құрал-жабдықтардың қызметі туралы мәліметтер Ә.Тәжімұратов [1, 54-55-бб.], С.Қасиманов [2, 62-68-бб.], Ф.Жалмұханов [3, 98-99-бб.] зерттеулерінде, сонымен қатар этнограф ғалым Нұрсан Әлімбайдын жетекшілігімен Орталық музей қызметкерлерінің көп жылғы ізденісі нәтижесінде жарыққа шыққан «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты 5 томдық көлемді әнциклопедиялық (иллюстрацияланған) енбектің әр томында кеңінен қамтылған [4, 1 т. 63 б.; 3 т. 264 б.; 4 т. 194-195-бб., 390-391-бб.; 5 т. 55, 209 б.].

Адарғы – өрмектің асты-үстінгі жіптерінің аралығын көтере бөліп тұратын құрал.

Бақылаужісіп (бөлік жіп) – екі басын түйіп матаитын жіп.

Құзушибық (терме ағаш) – өте берік ағаштардың түзу шыбығынан даярланған құрал. Ол терме өрнегінің жіптерін өзге жіптерден бөліп тұру үшін қажет.

Күйеуқазық – өрмектің артқы жағына қағылатын қазықтың атауы.

Құрттауыш немесе *теру агаши* – тоқу барысында қажетті өріс жіптерін теріп отыруға қолданатын таяқша.

Қылыш – сырт пішіні кәдімгі қылышқа ұқсайтын, қарағай, қайың ағашынан дайындалатын құрал. Оның қызметі, арқау үстіндегі айқасқан жіптердің төменгі және жоғарғысын тығыздаپ отыру.

Мосы немесе *көтерме* – жіптерді біріктіріп өрмек тоқуға арналған құрал. Құзуағашты биіктетіп, іліп қою үшін өрмектің орта тұсынан қойылған, жоғарғы жағы біріктірілген үш аяқты ағаш.

Серуагаш – өрмек жіптерін тізбектеп байлайтын таяқ. Оның халық арасында *кергіш сабау*, *есептаяқ* деген де атаулары бар.

Өрмекті құрып, тоқу барысында *өрмек құру*, *өрмек жүгіру*, *өрмек шалу*, *жүгіртпе*, *арқау*, *өрмек жіптер*, *кенере*, *желі*, *күзу жіп* және т.б. құралдар мен әдіс-тәсілдер қолданылады.

Арқау (арқау жіп) – өрмектің «өрісі» (ерсі) мен «қарсысы» жіптерінің арасынан әрлі-берлі өткізіліп, көлденең түсетін жіп.

Еркек жіп – өрмек жіптерінің жоғарғы жібі. Оны қарсы жіп деп те айтады.

Ұрғашы жіп – өрмек жіптерінің төменгі бой жібі. Шеберлер тілінде *жіптің ерсісі* деп те айттылады.

Желі – өрмектің негізгі жібі.

Жиек бекіту – тоқылған алашаның екі шеті сөгіліп немесе тарқатылып кетпеуі үшін түсіне сай келетін матамен тігіліп жиектелуі.

Жүгіртпе (арқау шөлмегі) – екі басында ашасы бар арқау жіп оралатын тұзу таяқ.

Кенере – өрмектің тоқылған екі шеті, жиегі.

Күзу жіп – құзуағашқа астыңғы жіпті көтеріп байлайтын жіп.

Маймөңке – өрмек тоқу барысында қолданатын құрал. Ол арқылы желі жіптерден шыгаратын өрнекті тізбелеп отырып түрлі өрнек шығарады. Жұмыс кезінде өрмек жіптерін бір-біріне шатастырып немесе үзіп алмау үшін оны еппен пайдаланады.

Өрмек құру – алашаны тоқуға арналған құрылғыны құру. Ол үшін шөп-шалаңнан тазартылған ашық аланға үш бұрыш жасай, бүйірлері тең үш қазық және орта тұсынан күзу агаши деп аталағын төртінші қазық қағылады. Қазықтардың жалпы ұзындығының қосындысы тоқылатын алаша жолағының көлеміне сай келеді.

Өрмек жүгіру – шеберге көмекші екі адам қолдарына өрмектің ерсі және қарсы домалақталған жіптерін алып, өрістің қазықтарына жіптерді төгу үшін айналып жүруі.

Өрмек жістер – мақсатына (қандай бұйымға қолдануына) қарай жалаң қабат немесе екі қабатталып иіріледі. Көп түсті және әрқайсысы жеке-жеке домалақталып оралады.

Өрмек шалу – өрмек жібінің бірі күзуге шалынса, келесісі күзуге шалынбай бос қалып отыруы.

Қазакта алашаның қолданылуы, жасалу техникасы және басқа да өзіндік ерекшеліктеріне қарай түрліше атава кездеседі. Ел арасында осыған байланысты *тұсалаша, тақыр алаша, тақта алаша, терме алаша, қызыл басқұр алаша, қарала (қара ала)* алаша, қақпа алаша деген атауларды ұшыратуға болады.

Қақпа алаша – көп түсті иірілген жіптерді қатарынан жарыстыра жолақтап өрнексіз тоқылған түрі.

Қарала (қара ала) алаша – ак және қара түсті шиratылған жүннен өрнексіз, қақпа әдісімен тоқылған төсөніш.

Қызыл басқұр алаша – тақыр алаша теріп тоқылуы барысында көбіне нақышы қызыл түстен болғандықтан осындай атауға ие.

Тақта алаша – бірнеше қатар жолақтардан құралған тақыр төсөніш.

Тақыр алашалардың құрамына қарай: *терме алаша, кежім теру* немесе *бұқар теру, тақыр тоқу* және т.б. түрлері болады.

Терме алашаның желісі көп (қызыл, жасыл, сары, кек және т.б.) түсті жіптерден иіріп жасалынады. Өрнектерді салу әдісі теруге жататындықтан, теру ағашпен өрнектерге қажетті түрлі-түсті жіптерді бөліп алады да, бойынан арқау жібін өткізеді. Нәтижесінде алашаның беткі қабаты мен ішкі жағы тегіс, жатық шығады. Мұндай бұйымдарды *терме алаша* деп атайды.

Тұсалаша – қабырғаға тұтуға арналған бұйым. Орта түсі бірнеше жолақтардан біріктіріліп тігіледі де, жиектері П әрпі түрінде үш жағынан тұйықталып, төмен бөлігі жиектелмей ашық қалдырылады. Ел ішінде *алашакілем* деген атауға да ие.

Алаша токудагы қолданылатын техникасына байланысты *кежім теру, терме теру, жузтеру* және т.с.с. ұғымдар кездеседі.

Кежім теру немесе *бұқар теру* тәсілімен тоқылған алашаның бір ерекшелігі арқаулық жіп алашаның бетіне түсетін өрнекке арналған түрлі-түсті жіптерді бөліп алып шығады да, өрнекті шығаруға қажетсіз қалған түрлі-түсті жіптерді алмай, астында бос қалдырылады. Сондай-ақ, *кежім теруді* қырғыздарда «қаджары (гаджары)» немесе «бұқары», ал түрікмендерде *кокма*, қарақалпактарда қызыл құр, дізбе [5, с. 53] – деген атаулар қолданады. Осы *кежім теру* тәсілімен тоқылған алашаның екінші баламасы *бұқар теру* деп аталау себебін этнограф ғалым М.С. Мұқанов «*бұқарлық*» деген сияқты сыныптаулар тоқыма өнімдерін тасыған (Бұқар) жерлерге байланысты аталуы мүмкін, немесе іргелес аудандар да өндірілген де Бұқар базары арқылы қазақ даласына енген деп жорамалдайды [6, с. 165].

Терме теру – алашаны және басқа да тоқыма бұйымдарын дайындау үшін, жіптерді өзара шалыстырып, өрмекте түрлі өрнектерді безендіре отырып току тәсілі.

Жузтеру – жүз жіптен түр салып тоқылған терменің атауы. Терме теруде бір шаршы ішінде бір-біріне жалғанып жатқан әлденеше өрнектері («бітпес», «тармақты мүйіз» т.б.) бар және току барысында мұндай курделі, ұласпалы желілі өрнекті нақыштауға кем дегенде жұз жіп жіп қажеттігімен байланысты.

Алаша бұйымдарының өрнегінің түріне қарай, *қашқар алаша, түрікпен алаша, араби алаша, жолақ алаша, омыртқа алаша, өрнекті алаша*; ал өрнексіз тоқылса, *жер алаша, қақпа алаша, торсылдақ алаша, орама алаша, жол алаша*; материалына, яғни жібіне қарай, *мақта алаша, жұн алаша*; тоқылу техникасына қарай, *жалаң қабат алаша, екі қабат алаша; композициясының шешіміне қарай, қаратаіым алаша, өрнекті алаша; жиегіне қарай, жиекті алаша, көмкерулі алаша, шашақты алаша* деген сияқты жіктеулерді кездестіреміз [7, 199-б.].

Алаша токуда оның өнін ашатын, әрине оған енгізілетін түрлі өрнектер екенін білеміз. Өрнектерді айтпас бұрын, алдымен оның шығу тарихына қысқаша тоқтала кетуге болады. Ол туралы академик Ә.Х. Марғұлан: «*Қазақ оюларының геометриялық элементтерінің пайды болуы біздің дәуірімізге дейінгі екінші мыңжылдықта тән. Қола дәуірінің көптеген ескерткіштері Қазақстан аумағынан табылды және зерттелді, олардың ішінде қазақтардың кілем өрнектерін еске салатын геометриялық оюлармен әшекейленген керамикалар да бар болатын. Ол сондай-ақ, жартастарда салынған суреттерде және қола бұйымдарында да ұшырасады...* – деп өзінің еңбегінде ою-өрнектердің шығу бастауларына түсініктеме беріп кетеді [8, 85-б.].

Алаша бетіне өрнек салудың техникалық тәсілі мынадай әдіспен жүргізіледі: желі жіптері (ерек, ұғашы) адырғының қомегімен асты-үстіне шығарып алмастырғанда арасына көлдененін арқау жіпті өткізеді. Басты ерекшелік – өрнекті белгілейтін жіпті астына түсірместен құрттауыштың қомегімен іліп алып үстіне қалдырады.

Алашада өрнек композициясы жасалу ерекшелігіне қарай нақышталады. Түрлі ашамай, балдақ, жұзтеру, ботакөз, қоржын бас, ирек, қошиқар мүйіз, қос мүйіз, сыңар мүйіз, сырға, тұмараши, омыртқа, тақта, тарақ, қызгалдақ, табақ гүл, иткүйрық, иттабақ аштархан теру, қарга тұяқ, шаршы, тогыз көз, құс тұмсық, тана гүл, қия гүл, самаурын гүл, кесе гүл, шатыргүл, шұбыртпа, шашыратқы гүл, құман бау, таралғы т.б. өрнектер басым бөлігінде өте дәлдікпен теріледі, мысалы терме алашаға қошиқар мүйіз, қос мүйіз, сыңар мүйіз, ботакөз, шаршы т.б. өрнектері жүргізіледі. Ал, кежім теруде ашамай, балдақ, алақұрт, тұмараши және шанышқы пішінді өрнектер теріледі. Тіпті, аталған тұмараши, балдақ, тарақ өрнектерін, зерттеуші В.В. Востров 1958 ж. Қызылорда облысына жасаған этнографиялық экспедициясы кезінде Қазалы ауданының шеберлерінің қолынан шықкан алашалардан үнемі кездестіргендің айтады [9, с. 40]. Алаша токуда, сондай-ақ, өрмекке колданатын су және тіс өрнектері де жиі пайдаланылады. Сонымен кейбір өрнектердің бірнешеуіне тоқталып өтсек:

Аламышорнек – өрнек бетіне қатарласа қысқа, кейде ұзын сыйықтармен жүргізіледі.

Аратіс / Tic – тістің немесе араның жұзіне ұқсас келетін өрнек атавы. Көбіне, бұйым жиегіне, өрнектер аралығына су ретінде жүргізеді.

Жіліник – бұл өрнектің бастауы мал жіліншігінің негізінде пайда болған. Алашаға екі қатардан ұзынша келген сыйық түрінде салынады.

Көгеріс – өсімдік бөліктегінен (сабағы, гүлі, жапырағы) ұқсатып жасалған өрнектер.

Суорнек – тоқымада түрлі өрнекті бөліп тұратын жолақтар.

Сынықмұйіз – аты айтып тұрғандай сырт пішіні малдың сынған мүйізі тәрізді келген. Өрнекте шорт сынған тік төрт бұрыш, төрт рет ішке қарай иіліп нақышталады. Алаша токуда жиі қолданатын өрнектің бірі.

Тарақорнек – сырт көрінісі қадімгі шаш тарайтын тараққа ұқсас келген.

Тышқанізі – пішімі тышқанның ізіне ұқсайтын өрнек. Алашадағы негізгі өрнектердің ішкі бөлігіне тереді.

Тікмұйіз – алаша шетін нақыштауда пайдаланады.

Дегенмен, аталған сондай-ақ, басқа да өрнектер кез-келген алаша түрлерінде ретінде қарай араласып нақышталады.

Алаша току дәстүрінде қолданылатын халықтық атауларды бір макала қолеміне сыйғызу мүмкін емес, жоғарыда қарастырылған терминдерден бөлек әлі де ғылыми айналымға түспеген, бірақ жергілікті тілде қолданылып жүрген атаулар аз емес.

Әдебиеттер:

1. Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. – Алматы: Қазақстан, 1977. – 54-55-66.
2. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1969. – 62-68-66.
3. Жалмұханов Ф. Өрмек жабдықтары //Жұннен жасалатын бұйымдар. Құраст. К.Мұқанов. – Алматы: Қайнар, 1990. – 98-99-66.
4. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбай. 1-5 тт. – Алматы: «DPS», РПК «Слон», «Азия Арна» баспалары, 2011-2014.
5. Антипина К.И., Махова Е.И. Безворсовое узорное ткачество //Народное декоративно-прикладное искусство киргизов. Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Т.V. – Москва: Наука, 1968. – с. 53.
6. Муқанов М.С. Казахская юрта. – Алма-Ата: Кайнар, 1981. – с. 165.
7. Қазақ кілемдері мен тоқыма бұйымдары. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі коллекциясынан (ғылыми каталог). Ғылыми редакторы Нұрсан Әлімбай. – Алматы: ICOS, 2012. – 199-б.
- 8 Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. В трех томах. Т.І. – Алма-Ата: Өнер, 1986. – с. 85.
- 9 Востров В.В. Некоторые вопросы этнографии казахов Кзыл-Ординской области //ТИИАЭ АН КазССР. Т. 18. Материалы и исследования по этнографии казахского народа. Алма-Ата, 1963. – с.40.

E. Жайнақов

ҚР МОМ антропология және этнология Орталығының ғ.қ. (Алматы қ.)

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ТАНЫМЫ: БИІК ЖЕР БЕДЕРЛЕРИНЕ ҚАТЫСТЫ КЕЙБІР ҰҒЫМДАРДЫҢ МӘНІ

Ертедегі қазақтың географиялық танымының өте терең болғандығын жер бедеріне қатысты сан алуан ұғымдардан байқауға болады. Дегенмен, үлкен аумақты алғып жатқан қазақ жерінің табиги ерекшеліктеріне байланысты жер бедеріне қатысты ұғымдардың таралуы беркелкі емес. Сондықтан да, зерттеуші Т.Жанұзақов қазақтың географиялық ұғымдарды – «географиялық ұғымдар» және «жергілікті географиялық ұғымдар» ретінде бөліп қарастыруға болатындығын айткан [1, 21-б.]. Мұндай халықтың географиялық ұғымдардың мәнін нақтылап, түрлі белгілерін, ұқсастықтары мен ерекшеліктерін саралап көрсетудің жер-су атауларын зерттеу мен жаңа атаулар беруде маңызы зор.

Fылыми басылым

**Көрнекті ғалым-этнограф, тарих ғылымдарының докторы, профессор
Халел Аргынбаевтың 90-жылдығына арналған
«ПАРҒЫНБАЕВ ОҚУЛАРЫ»
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

25 жеселтоқсан 2014 ж.

Компьютерде беттеген Ә.А. Боранбай

ИБ №7908

Басылуға 22.12.2014 жылы қол қойылды. Формат 60x84^{1/8}.

Көлемі 29,25 б. т. Тапсырыс №3052. Тарапымы 100 дана.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

«Қазақ университеті» баспа үйі.

Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.